

ՄԱՐԻ-ԱՆՆԱ ՇԵՎԱԼԻԵ
Մոսկվայի համալսարան

ԼԵՎՈՆ ՄԵԾԱԳՈՐԾԻ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԵՎՏՈՆԱԿԱՆՆԵՐԻ՝ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ՎԱՍՏԱՏՎԵԼՈՒ ՎԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Սեն-Ժան դ'Ակրի* գերմանացիների հիվանդանոցի¹ վերածումը զինվորական միաբանության տեղի է ունեցել Կիլիկիայի հայկական իշխանության² թագավորության վերածվելուն³։ Զինվորական մոր միաբանությունը, ինչպես նաև մոր թագավորությունում իրենց հիմնադրմամբ պարտական էին միաժամանակ թե՛ Պապին, թե՛ գերմանական կայսրին։ Հիրավի, Հայնրիխ VI կայսրը Հարավային Իտալիայում և Սիցիլիայում բազում մվիրատվություններ էր արել միաբանությանը և դրանով իսկ նպաստել վերջինիս բուռն վերելքին⁴։ Ինչ վերաբերում է Իննովկենտիոս III Պապին, ապա նա այն վավերացրել է 1199 թ. փետրվարի 19-ին⁵։ Հայ հոգևորականության կողմից՝ Հռոմեական Եկեղեցու հետ մերձեցմանը նպաստող որոշ զիջումներ ստանալուց հետո, Կեղեստինոս III Պապն իր համաձայնությունն է տվել առ այն, որ Լևոն II իշխանն արքայական թագ ստանա։

Ռուբիկյան իշխողը մույն խնդրանքով դիմել է Հայնրիխ VI կայսրին, այնուհետև՝ նրա անժամանակ վախճանից հետո, վերջինիս վարչապետի՝ Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադին, որը 1197 թ. սեպտեմբերին Կիպրոսում Ամորի Լուսինյանին թագադրելուց հետո,

* Թեև այս հոդվածում հեղինակը հաճախ տուրք է տալիս հայագիտության մեջ վաղուց մերժված այն թյուրկարծիքին, թե Լևոն Մեծագործը իբր ձեռնադրվել է լատին ծեսով, իսկ Կիլիկյան Հայաստանն արդեն այդ շրջանում շեշտված ձևով արևմտյան սովորույթներին է հետևել, սակայն հաշվի առնելով հոդվածում արծարծված հարցի կարևորությունը հատկապես հայ ասպետական միաբանությունների պատմության տեսանկյունից, նպատակահարմար գտանք այն տպագրել (խմբ.):

¹ Այս հիվանդանոցը հիմնադրվել է ավելի ուշ, քան գերմանացիների հիվանդանոցը Երուսաղեմում, որը հիմնվել է XII դ. առաջին տասնամյակներում և 1140-ական թվականներին որվել հիվանդախնամների միաբանության հովանու ներքո։ Ըստ Մ.-Լ. Ֆավրոյի (M.-L. Favreau. Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens. Stuttgart. 1975), Սեն-Ժան դ'Ակրի հիվանդանոցը հիմնադրվել է ֆրանկների հակահարձակման ժամանակ, որը հաջորդել է Սալադինի կողմից Երուսաղեմի գրավմանը։

² Այն իրողությունների մասին, որոնք 1198 թ. հունվարին պայմանավորել են այդ թագադրությունը, տե՛ս՝ C. Cahen. La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche. Paris. 1940, p. 589; G. Dédéyan. Idéologie de croisade et idéologie chevaleresque chez les Arméniens de Cilicie. — Les Armes et la Toge. Mélanges offerts à André Martel. Sous la direction de J.-Ch. Jauffret. Montpellier. 1997, p. 57.

³ Գերմանացիների հիվանդանոցը զինվորական միաբանության է վերածվել 1197 թ. սեպտեմբերից 1198 թ. ընկած ժամանակամիջոցում։ Հմմտ. K. Toomaspoeg. Histoire des Chevaliers teutoniques. Paris. 2001, p. 18.

⁴ K. Toomaspoeg. Նշվ. աշխ., էջ 17-18:

⁵ E. Strehlike. Tabulae ordinis teutonici. Berlin. 1869, p. 266, N 297.

գնացել է Կիլիկիա և 1198 թ. հունվարին Գրիգոր VI Ապիրատ Կաթողիկոսը թագադրել է Լևոնին, որը Մայնցի արքեպիսկոպոսից ստացել է թագավորական այլ տարբերանշաններ⁶։ Հայոց պետության ու տևտոնական հիվանդանոցի վերելքը տեղի են ունեցել զուգահեռաբար, ույն տարում և կրել XII-XIII դդ. քրիստոնեական աշխարհում երկու ամենահզոր անձանց դրոշմը։ Այդուհանդերձ, գերմանական կայսրի հետ հաստատված հարաբերություններն էին, որոնք քիչ անց երկու կողմերին հնարավորություն էին ընձեռելու առնչակցվելու՝ յուրաքանչյուրի համար առավելագույն շահավետությամբ։

Ինչպիսի՞ն է եղել տևտոնական միաբանության առանձնահատկությունը Կիլիկյան Հայաստանում։

Մենք կփորձենք պատասխանել այս հարցին՝ Կիլիկիայում գերմանացիների Սուրբ Մարիի միաբանության հաստատման հանգամանքների ուսումնասիրության հենքի վրա, այնուհետև՝ շնորհիվ ավիրատական հրովարտական միջոցով, ինչպես նաև Կիլիկիայի առաջին հայ թագավորների հետ արտոնյալ հարաբերությունների ձևավորման հետևախորքի վերհանման հիման վրա։

I. Հաստատում աշխարհաքաղաքականության բարենպաստ հենքի վրա

Երրորդ խաչակրաց արշավանքն առաջ էր բերել Սեն-ժան դ'Ակրի գերմանացիների հիվանդանոցը հիմնադրելու բուռն ցանկությունը։

Հայ պատմիչները, մասնավորապես Հեթում Կոռիկոսցին իր «Ժամանակագրության» մեջ, որն ընդգրկված է «Մանր ժամանակագրություններում», 1190 թվի ներքո նշում է. «Եւ լայսմ ամի եղև սկիզբն կարգաւորութեան Ալաման ֆրէրացն»⁷, դրանով իսկ վկայելով այն հետաքրքրության մասին, որը հայ իշխաններն ի սկզբանե դրսևորում էին տևտոնականների նկատմամբ։

Լևոն II իշխանը և նրա նախորդները Կիլիկիայում հիմնադրել էին մի մեծ իշխանություն, որը նրանց միմյանց հաջորդող նվաճումների շնորհիվ ընդարձակվել էր և խաչակրաց երրորդ արշավանքի ժամանակաշրջանում կարող էր հավակնել վերածվելու թագավորության։ Երբ 1190 թ. Ֆրիդրիխ Օիկամորուն անցնում էր Կիլիկիայով, Լևոնի արքայական նկրտումները, չնայած այն բանին, որ կայսրն, ըստ Ներսես Լամբրոնացու խոսքերի, թագ էր խոստացել⁸, չիրականացան, քանի որ մինչև հայոց թագավորը կարող էր

⁶ C. Cahen. Նշվ. աշխ., էջ 589; C. Mutfian. Le royaume arménien de Cilicie. XIIe-XIVe siècles. Paris. 1993. 2001, p. 41. Լևոնը թագ էր ստացել նաև բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս Անգելոսից։

⁷ Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը (XIII դ.) - Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II. կազմեց Վ. Ա. Հակոբյանը. Երևան. 1956, էջ 60։

⁸ S. Der Nersessian. The Kingdom of Cilician Armenia. chap. XVIII, p. 645.- Setton. A History of the Crusades. vol. II. The Later Crusades. 1189-1311. University of Pennsylvania. 1962.

նրան միանալու համար ժամանակ գտնել, Ֆրիդրիխ I-ը Սելևկիա գետում կնքել էր իր մահկանացուն⁹:

Կայսրի հաջորդը՝ Հայնրիխ VI-ը, կարճ ժամանակ անց վախճանվել է: Այդուհանդերձ, վերջինիս և Կելեստինոս III-ի մոտ Լևոնի ուղարկած դեսպանությունները հասել են ակնկալված արդյունքների և 1198 թ. հունվարի 6-ին հայ իշխանը թագադրվել է Տարսուտում՝ Սրբազան կայսրության ներկայացուցիչ Կոնրադ Հիլդեհայմի և Մայնցի արքեպիսկոպոսու պապական նվիրակ Կոնրադի ներկայությամբ¹⁰:

Հայոց թագավորը պարտավորվել է ճանաչել գերմանական կայսրի ավագությունը¹¹, հանգամանք, որը թվում է, թե մեծ չափով չի կաշկանդել հայոց պետության գործունեությունը, այլ իր արտացոլումն է գտել գլխավորապես Լևոն I-ի պաշտոնական փաստաթղթերում, այլ իր արտացոլումն է գտել գլխավորապես Լևոն I-ի պաշտոնական փաստաթղթերում, այն իր դրոշմն է թողել Կիլիկիայի հայ տիրակալների ղեկավարությամբ¹²: Այդուհանդերձ, այն իր դրոշմն է թողել Կիլիկիայի հայ տիրակալների ղեկավարությամբ քաղաքականության վրա, որոնք գերմանական կայսրերին զորավիճ էին բոլոր վարած քաղաքականության վրա, որոնք գերմանական կայսրերին զորավիճ էին բոլոր հանգամանքներում և տևտոնական ասպետներին հնարավորություն է ընձեռել հաստատվելու Կիլիկիայում:

1211 թ. կայսր Օթոնն իր պատվիրակին, Հիլդեհայմի կանոնիկոս Վիլբրանդ Օլդենբուրգցուն, Հայաստանի թագավոր Լևոն I-ի զահաժառանգի՝ նրա եղբոր թոռան համար նախատեսված արքայական թագով ուղարկել է Կիլիկիա¹³: Այդ դեսպանությունը թույլատրել է ամրապնդել հայոց թագավորի և նրա գերիշխանի միջև գոյություն ունեցող կապերը, հավասարակշռելով, այդպիսով, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Անտիոքի ժառանգության շուրջ Լևոնի և պապականության միջև ծագած լարված հարաբերությունները: Կայսրի պատվիրակն իր «Peregrinatio»-ի նախաբանում հաղորդում է, որ տևտոնական միաբանության առաջնորդ Հերման դը Սալզան իրեն ուղեկցում էր այդ ճանապարհորդության ընթացքում¹⁴: Նա հաղորդում է Ռայմոնդ-Ռուբենի թագադրությանը վերջին

⁹ Imād ad-Dīn al-Isfahānī (519-597/1125-1201). Conquête de la Syrie et de la Palestine par Saladin. Trad. française par H. Masse. DRHC. Paris. 1972, p. 226-228; Les Gestes des Chiprois. RHC. D.A. T. II. p. 660; Anonymi auctoris chronicon ad A.C. 1234 pertinens II. Trad. par A. Abouna. Introduction, notes et index de J.-M. Fiey. CSCO. SS. 154. Louvain. 1974, p. 151.

¹⁰ Les Gestes des Chiprois, p. 662; C. Mutafian. Նշվ. աշխ., էջ 41: Լևոնի թագադրության և այդ արարողությանը ներկա իշխանների ցուցակի մասին տե՛ս Սմբատայ սպարապետի Տարեգիրք. Վեմեսիկ - Ս. Ղազար. 1956, էջ 208-210:

¹¹ S. Der Nersessian. Նշվ. աշխ., էջ 647:

¹² Օրինակ, Լևոնի կողմից Ամուդայի նվիրատվությանը վերաբերող փաստաթղթում 1212 թ. ապրիլին. «Ego Leo, Dei et romani imperii gracia rex Armenie».— E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 37, N 46:

¹³ Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին նախ գնացել է Երուսաղեմ՝ մահմեդականների ռազմական մամուլական շրջանում, այնուհետև՝ պետք է հանդիպեր Կիլիկյան Հայաստանի և Կիպրոսի թագավորներին: Գերմանացի կանոնիկոսի ճանապարհորդության մասին տե՛ս Պ. Հալֆթերի շատ հանգամանալից հոդվածները. P. Halfter. Die Beschreibung des Armenischen Königreiches Kilikien durch den Hildesheimer Domherren Wilbrand von Oldenburg.— Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը. Երևան. 2000, էջ 402-421; նույնի՝ Eine Beschreibung Kilikiens aus westlicher Sicht. Das Itinerarium des Wilbrand von Oldenburg.— «Oriens Christianus». Hefte für die Kunde des christlichen Orients. Bd. 85. 2001, S. 176-203.

¹⁴ Willbrandi de Oldenburg. «Peregrinatio, iterum edita».— Peregrinatores medii aevi quatuor, Buchardus de Monte Sion, Ricoldus de Monte Crucis, Odoricus de Foro Julii et Wilbrandus de Oldenburg. Éd. par J. C. M. Laurent. Lipsiae. 1864, p. 162.

միս, ինչպես նաև հիվանդախնամներին պատկանող Սելեուս անառիկ ամրոցի տիրակալի ներկա գտնվելու մասին¹⁵, մի արարողություն, որը տեղի է ունեցել 1212 թ., Աստվածահայտնության օրը:

Վիլբրանդն իր պատումում նկարագրում է Կիլիկիայում զինվորական միաբանություններին պատկանող բազմաթիվ դղյակների և տիրույթների, ի մասնավորի՝ տևտոնականների սեփականությունը հանդիսացող Կումբեթֆորթի և Ամուդայի գտնվելու վայրերը¹⁶: Փոքր անց, 1212 թ. ապրիլին, Լևոնն այս տիրույթները, ինչպես նաև այլ գյուղեր, մի հրովարտակով¹⁷ նվիրաբերել է գերմանացիների Սուրբ Մարիի միաբանությանը, որը ոչ պաշտոնական ձևով դրանց մի մասի վրա արդեն իր տիրապետությունն էր հաստատել: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես Ամուդա ամրոցին, քանզի 1209 թ. հունիսի 27-ին Իննովկենտիոս III Պապը վավերացրել էր Կումբեթֆորթ և Այուն գյուղերի՝ նախօրոք կատարված նվիրատվությունը¹⁸: Ուստի կարելի է դրանից եզրակացնել այն խիստ դրական ազդեցության մասին, որը գերմանական կայսրի դեսպանություններն ունեին Կիլիկիայում տևտոնական ասպետների տիրույթների ընդարձակման և օրինականացման խնդրում:

Լևոն I-ի փեսայի ու հաջորդի՝ Հեթում I-ի օրոք շարունակվում է կայսրամետ քաղաքականությունը¹⁹, և տևտոնական միաբանությունը, ըստ այդմ, շարունակում է օգտվել դրա նպաստավոր հետևանքներից: Հիրավի, խաչակրաց վեցերորդ արշավանքի ժամանակ, 1212 թ., հայոց թագավորը սատարում էր Ֆրիդրիխ III Հոհենշտաուֆենին²⁰, չնայած Պապի բանադրանքին, և հետևաբար, տաճարականների²¹ ու հիվանդախնամների՝ իր դեմ ուղղված բողոքին, և անգամ ընդդիմությանը, մի դիրքորոշում, որը բնորոշ էր տևտոնականներին, որոնց ներկայությունը կայսրի շրջապատում խիստ զգալի էր: Փոխարենը, հայոց թագավորներն օգտվում էին կայսրի և նրա կողմնակիցների աջակցությունից, որոնց առաջին շարքերում էին տևտոնական ասպետները: Վերջիններս բազում անգամներ աչքի են ընկել ոչ միայն ռազմական, այլև դիվանագիտական ասպարեզներում: Հավանաբար,

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 178:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 176, 179: Ի շարս զինվորական միաբանություններին պատկանող այլ ամրոցների, նաև նկարագրում է Պաղրասը (բնագրում՝ «Գաստիմը»), որի պատճառով Լևոնը և տաճարականներն առճակատման մեջ էին (էջ 174):

¹⁷ V. Langlois. Le Trésor des Chartres d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens. Venise. 1863, p. 117-120; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 37-39, N 46; K. Forstreuter. Der Deutsche Orden am Mittelmeer (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 2). Bonn. 1967, S. 234. 8-րդ գլուխը վերաբերում է Հայաստանին (էջ 59-67), իսկ հավելվածում (էջ 234-237) կարելի է գտնել հրովարտակների մասնակի հրատարակությունը, որը սրբագրում է Օտրելիկեի հրատարակությունը:

¹⁸ E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 266-269, N 298.

¹⁹ Գերմանական կայսրերի և հայ իշխողների հարաբերությունների մասին տե՛ս Պ. Հալֆերի հոդվածը՝ P. Halfter. Die Staufer und Armenien. - Von Schwaben nach Jerusalem. Facetten staufischer Geschichte. Sigmaringen. 1995 (Veröffentlichungen des Alemannischen Instituts N 61), S. 187-208.

²⁰ J. S. C. Riley-Smith. The Templars and the Teutonic Knights in Cilician Armenia. - The Cilician Kingdom of Armenia. Éd. par T. S. R. Boase. Edimbourg & London. 1978, p. 92-117.

²¹ Les Gestes des Chiprois. Նշվ. աշխ., էջ 683:

1212 թ., իբրև Լևոնի դեսպանի, նրանցից Գարնիե անունով մեկին²² ուղարկել են Պապի մոտ՝ Անտիոքի շուրջ ծագած խնդրի հարցում հայոց թագավորին և նրա եղբոր թոռանը սատարելու համար:

Մինչև այս առճակատման առիթով, Իննովկենտիոս III-ը 1209 թ. հունիսին՝ Լևոն թագավորին հղած մի նամակում²³, հաղորդում էր Տարսուսի արքեպիսկոպոսից և տևոռնական թիվանդանոցի եղբայրներից ստացված նամակների մասին, որոնցում ընդգծվում էր հայոց թագավորի ճիշտ դիրքորոշումը: Եվ Զաբել թագուհու ամուսնու՝ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ IV-ի որդի Ֆիլիպի բանտարկության ընթացքում, որը տեղի է ունեցել թագավորության ժամանակավոր կառավարչի՝ Կոստանդին Պապեռոնցու կողմից, տևոռնական միաբանությունը թույլատրել է վերջինին՝ բանտարկյալին, որն ավելի քան երկու տարի կալանավորված էր Սսում, տեղափոխել Ամուրա, այն ամրոցը, որտեղ, ըստ հակոբիկյան ժամանակագիր Բար Եբրեեսի, հայերը նրան թունավորել են²⁴:

Այս բազմաթիվ օրինակները վկայում են, որ տևոռնական միաբանությունը ներգրավվել է Կիլիկիայի հայկական տարբեր կառավարությունների վարած քաղաքականության պաշտպանության գործում, որը երբեմն հակասել է զինվորական այլ միաբանությունների դիրքորոշմանը և Պապի կամքին: Լևոն I-ի ժամանակավոր կառավարիչ Կոստանդինի և Հեթում I-ի նկատմամբ տևոռնական ասպետների որդեգրած դիրքորոշումը փոխհաստոցվել է Կիլիկիայում նրանց միաբանությանն արված ճշմանակալից տիրույթների նվիրատվությամբ:

II. Հողային տիրույթների զիջումը

Գերմանացիների Սուրբ Մարիի թիվանդանոցի հաստատումը Հայաստանում պետք է որ շատ արագ տեղի ունեցած լինե՝ նրանց զինվորական միաբանության վերածվելուց հետո, քանզի 1209 թ. ի վեր, Իննովկենտիոս III-ի կոնդակը վավերացրել է այն երկու տիրույթները՝ Կոմբեթֆորթը և Այունը²⁵, որոնք Հայաստանում տևոռնականներին էին պատկանում հայտնի չէ, թե որքան ժամանակից ի վեր:

Տևոռնական ասպետներին նվիրաբերված տիրույթները սահմանագծված են մեծ ճշգրտությամբ, որը դրանց բնորոշ առանձնահատկությունն է: Հիրավի, բոլոր սահմանները, որոնք ճշված են զանազան տարբերաճաններով, ինչպիսիք են ժայռերը, խաչերը, քարանձավները, ծառերը և, բացի դրանից, ջրի բարձրության մակարդակը, սահմանված

²² Տարեթիվն առաջադրել է Վ. Լանգլուան. տե՛ս V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 51: Ղ. Ալիշանը գշում է, որ Գարնիեն գնացել է ոչ միայն Պապի, այլև Ֆրանսիայի թագավորի մոտ: Այդուհանդերձ, այդ դեսպանության հետ կապված նրա հիշատակած տարեթիվը, զանազանվում է Լանգլուայի առաջադրած տարեթվից: Տե՛ս L. Alishan. Léon le Magnifique, premier roi de Sissouan ou de l'Arménocilie. Trad. par le P. George Dayan. Venise-St. Lazare. 1888, p. 138, n. 1 et p. 228.

²³ Innocent III. PL. XLV, cols. 54-56.

²⁴ The Chronography of Gregory Abū'l Faradj, the son of Aaron, the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus being the first part of his political history of the world. Trad. ang. du syriaque par E.-A. Wallis Brudge. 2 vol. London. 1932, p. 381; J. Riley-Smith. Նշվ. աշխ., էջ 113.

²⁵ E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 266-269, N 298.

են ճշգրտորեն²⁶, որը վիկտոր Լանգլուային հիմք է տվել ասելու, որ Լևոն I-ի օրոք Կիլիկիայում արդեն կադաստրային աշխատանքներ էին կատարվում²⁷:

Ինչ վերաբերում է անշարժ ունեցվածքին, ապա այս տիրույթները բաղկացած էին դղյակներից, ինչպիսին էր Ամուդայի դղյակը (Ամուդայի դղյակը գտնվում էր Զեյհան գետի մոտակայքում, Հարունիեից հարավ-արևելք և Ամանուսյան դռներից արևմուտք. մրա գտնվելու վայրը թույլատրում էր մաքսատուրքեր գանձել Սսի և Ամանուսի լեռնանցքների միջև տեղաշարժվող ճանապարհորդներից²⁸), որի՝ միաբանությանը մվիրաբերելուն վերաբերվող հրովարտակը ստորագրվել էր 1212 թ. ապրիլին²⁹, բայց որի՝ տևտոնական կազմակերպությանն արդեն պատկանելու հանգամանքը վիլբրանդ Օլդենբուրգցին հիշատակում է Կիլիկիա կատարած իր այցելության ժամանակ (1210-1211 թթ.)³⁰, քաղաքներից, խոսքը վերաբերում է մասնավորապես Հարունիե քաղաքին (Հարունիե բերդամրոցը, որը VII դ. վերջերին կառուցել էր Հարուն ալ-Ռաշիդը, գտնվում էր Մարաշի և Կիլիկյան դաշտավայրերի միջև կապ հաստատող ճանապարհի վրա. Ամանուսյան դռների հյուսիս-արևմուտքում տեղադրված այդ ամրոցը չէր վերահսկում դրա մոտակա մատուցները)³¹, որը Հեթում I-ը և Զաբելը զիջել էին 1236 թ. հունվարի 22-ին³², արքայություններից (Ճախորդ փաստաթղթով միաբանությանն էր մվիրաբերվում երեք արքայություն՝ Հոփիտի, Սուրբ Մամասի և Սոգրի)³³, բազմաթիվ գյուղեր³⁴ ու ջրաղացներ³⁵:

Ինչ վերաբերում է հողային տարածքներին, ապա դրանք բաղկացած էին մշակելի հողերից, ճահճոտ անմշակ հողերից, մարգագետիններից, լեռներից, բլուրներից, հարթա-

²⁶ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 37-39, N 46.

²⁷ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 82.

²⁸ Հմմտ. K. Molin. Unknown Crusader Castles. Haambledon & London. London & New-York. 2001, p. 161:

²⁹ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 37-39, N 46; K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 234.

³⁰ Willbrandi de Oldenborg. Նշվ. աշխ., էջ 179.

³¹ Հմմտ. Robert W. Edwards. The fortifications of Armenian Cilicia. Washington (D.C.). 1987, p. 43; H. Hellenkemper. Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien. Bonn. 1976, S. 119:

³² V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 65-66, N 83; K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 235-236:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Ըստ 1212 թ. ապրիլի մվիրատվության՝ Սեպիին (ըստ վ. Լանգլուայի և Ե. Սթրեհլեի կամ Սելփին՝ ըստ Կ. Ֆորշտրույթերի. տե՛ս K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 234), Բուքունքիա (Բուշեքունիա), Կունբեքֆորթ և Այուն գյուղերը, իսկ ըստ 1236 թ. հունվարի մվիրատվության՝ Լայլան (Լուլիան), Կոստինոն (Գուստեգեմաշ), Գոսքուն (Կոսքուն), Չերրարե, Չաչորիմ (Չաշորիմ), Կենշեքիս (Կամթեքիս), Աղեշեմոմ, Պաղրաս (Գաստին), Սուրբ Դանիել, Դավենիմ (Դարենիմ), Սաարգագու, Սուրբ Թորոս, Սև ավերակ (Սիեռերագ), Բերդ, Բուիանգ (Բուիոգ), Տելագր (Տելագու), Մուտրիգու (Մուտրիգու), Դրանք, Գյունեշ (Գյունեշ), Հաշուդագր (Հաշուդագ) գյուղերը: Հմմտ. V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 117-120, 141-143; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 37-39, N 46; էջ 65-66, N 83; հմմտ. Կ. Ֆորշտրույթերի սրբագրած տարբերակը՝ K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 234-236:

³⁵ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 65-66, N 83; K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 235-236:

վայրերից, պտղաբեր այգիներից և այլն³⁶։ Այս տիրույթները գտնվում էին Կիլիկիայի հյուսիս-արևմտյան սահմանագծում և վերջին՝ Հարունիների նվիրատվությունը շատ ավելի պաշտպանողական բնույթ ուներ, քանզի այն գտնվում էր Ամանոսյան դռների և Սարվանդիքար ամրոցի մոտակայքում։ Սարվանդիքարի իշխանական տարածքում տևտոնականները մաքսային կետ ունեին։

Նվիրատվությունները հաճախ ուղեկցվում էին հարկերից ձեռքազատված լինելու և առնչվող առանձնաշնորհումներով։ Հիրավի, Լևոն I-ի հրովարտակը գերմանացիների Սուրբ Մարիի միաբանության եղբայրների համար՝ թագավորին և նրա հպատակներին պատկանող բոլոր տարածքներում նախատեսում էր առանց հարկեր վճարելու՝ այն ամենը գնելու և վաճառելու ազատություն, ինչն անհրաժեշտ էր իրենց կազմակերպության համար, անկախ այն բանից, թե խոսքն ինչին էր վերաբերում՝ մթերքների, հեծելու անասունների, թե հեծելասարքերի³⁷։ Ինչ վերաբերում է Լևոնի եղբոր թոռանը՝ Ռայմոնդ-Ռուսունների, թե հեծելասարքերի³⁷։ Ինչ վերաբերում է Լևոնի եղբոր թոռանը՝ Ռայմոնդ-Ռուսունների, ապա 1219 թ. մարտին նա միաբանության անդամներին թույլատրում է իրենց ունեցվածքով ծովով և ցամաքով անկաշկանդ տեղաշարժվել Անտիոքի իշխանությունում և իր տարածքում նրանց հատկացնում նաև գնումներ և վաճառքներ կատարելու հարցում հարկերից ձեռքազատված լինելու իրավունք³⁸։

Այստեղ, սակայն, ծագում է մի խնդիր. հարկ է իմանալ, թե արդյո՞ք ասպետական միաբանության եղբայրները Կիլիկիայում հիվանդանոցային գործունեություն էին ծավալել և հիվանդանոցային շինություններ ունեին։ Իրոք որ, ինչպես հիվանդախնամները, տևտոնականներն ի սկզբանե ստանձնել էին միմիայն հիվանդանոցային պարտականություն և ինչպես վերջիններիս պարագայում, սկզբնական շրջանի հիվանդանոցային հաստատությունը զարգացում է ապրել և ռազմականացվել, ամբողջությամբ պահպանելով իր հիվանդանոցային շառավիղները³⁹։ Այդուհանդերձ, Կիլիկյան Հայաստանում նրանց զիջված ավատներն ունեին նախ և առաջ՝ հստակորեն նախանշված ռազմական նշանակություն, որն առավել ևս ակնհայտ էր, քանզի դրանք գտնվում էին Կիլիկիայի սահմանագծերից մեկի վրա։ Լևոն I թագավորը մույնիսկ վկայակոչում էր Հին Կտակարանը՝ տևտոնական հիվանդանոցն Իսրայելի տունը պաշտպանող մակաբայեցիների հետ համեմատելու համար։

Զինվորական միաբանությունների զուգորդումը մակաբայեցիների հետ կրկնվում էր խաչակիրների դարաշրջանի ժամանակագրություններում՝ Աստծո անունից կոչելով մի պայքարի, որի ընթացքում իրեն զգալ էր տալու աստվածային հզորությունը։ Բոլոր զինվորական միաբանությունների ասպետներն ամբողջությամբ մույնանում էին Հին Կտակա-

³⁶ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 117-120, 141-143; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 37-39, N 46; էջ 65-66, N 83; K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 235-236.

³⁷ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 65-66, N 83; K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 235-236.

³⁸ E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 41-42, N 51.

³⁹ Հմմտ. K. Militzer. The Role of Hospitals in the Teutonic Order, p. 51-59. — H. Nicholson (ed.). The Military Orders. vol. 2. Welfare and Warfare. Ashgate, Aldershot. 1998; Bernhard Demel. "Welfare and Warfare in the Teutonic Order: a survey". — H. Nicholson. Նշվ. աշխ., էջ 61-73:

րանի այդ ռազմաշունչ ընտանիքի՝ հայր Մատաթիայի, մրա որդիների, որոնց թվում՝ Հուդա Մակաբայեցու՝ Եպիփան IV Անտիոքցու դեմ ուղղված հրեաների ապստամբության զինվորական առաջնորդի հետ: Նրա զոհաբերությունը նմանեցվում է քրիստոնեության առաջին նահատակների զոհաբերությանը:

Մակաբայեցիների թեման ամփոփում է սերտորեն իրար հետ առնչվող երկու հանգամանք. զինվորի, որը հանում Աստծո գործի պատրաստ է նահատակվելու, ինչպես նաև այն գաղափարի, ըստ որի, հաղթանակի հասնելու համար հարկ է անմնացորդ նվիրաբերվել Աստծուն և հույսը չդնել միայն սեփական ուժերի վրա: Աստծո հանդեպ հավատ տալն ու դեպքում սակավաթիվ անձինք կարող են հաղթել մեծ բանակների: Այսպիսով, Հուդա Մակաբայեցին դարձել է խաչակրի և զինվորական միաբանությունների մոր ասպետության մոր մոդելի խորհրդանիշ⁴⁰: Այս մասին Հեթում I-ը ասում է. «Նրանք հայտարարել են, որ ինչպես իսկական եղբայրներ ու անբաժանելի բարեկամներ պաշտպանելու են մեզ և նեցուկ են լինելու մեր թագավորությանը՝ դրան պատկանող բոլոր տարածաշրջաններում»⁴¹:

Կիլիկիայում միաբանությանը տիրույթներ հատկացնելը միշտ չէ, որ արժանանում էր տեղական բոլոր իշխանների հավանությանը: Հիրավի, 1271 թ. Սարվանդիքար ամրոցի տիրակալ Կոստանդինի և տևոնականների միջև կնքվում է մի համաձայնություն՝ ճանապարհներից գանձվող մաքսային կետի վերաբերյալ⁴², որը եղբայրները հաստատել էին Հարունիեի և Սարվանդիքարի սահմանագծում⁴³: առանց խորհրդակցելու վերջին ամրոցի տիրակալի հետ: Երկար տարիներ ձգված անհամաձայնությունից հետո միայն գտնվել է փոխզիջումը՝ շնորհիվ 1256-1273 թթ. տևոնականների առաջնորդ Ամնո դը Սանգեր-հաուզենի միջամտության, երբ մաքսային կետը տեղափոխվել է Սև Աշտարակ կոչվող վայրը և եղբայրները շարունակել են օգտվել ճանապարհներից մաքս գանձելու իրավունքից:

III. Հայոց թագավորների և տևոնականների Սուրբ Մարիի միաբանության միջև հաստատված անձնական կապերը

Միջնադարում զինվորական միաբանությունների, այն է՝ տաճարականների, հիվանդախնամների և տևոնականների ներկայությունը Կիլիկիայում բարյացակամ ընդունելության է արժանացել բարձրաստիճան հայ ազնվականության շրջանում և մասնավորապես թագավորի շրջապատում: Այդ կապերի հաստատումը, որը զուգակցվում էր արքունի-

⁴⁰ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 37-39, N 46; K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 234. Հմմտ. A. Demurger. Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Age, XIe-XVIe siècles. Paris. 2002, p. 188-189.

⁴¹ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 141-143; E. Strehlke. Նշվ. աշխ., էջ 65-66, N 83; K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 235.

⁴² Փաստաթուղթը հրապարակել է Ղ. Ալիշանը. տե՛ս Սիսում. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ. հաւաքեալ ի հ. Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան. Վեներտիկ - Ս.Ղազար. 1885, էջ 210; RHC. D.A. T. II, p. 840, note d.; տե՛ս նաև՝ K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 236-237:

⁴³ J. Riley-Smith. Նշվ. աշխ., էջ 114.

միջի և թագավորության հաստատությունների լատինացման հետ, որոշ խոշոր իշխանների, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանի երկու ամենահզոր թագավորներին, մղել է մտնելու զինվորական միաբանությունների համաեղբայրության մեջ:

Սկսած 1160-ական թվականներից, հայոց իշխան Մլեհը, որը 1170-1175 թթ. բռնակալական մեթոդներով իշխում էր Կիլիկիայում, անդամակցել է տաճարականների միաբանությանը⁴⁴: Նա այդ միաբանությունը լքել է մեզ անհայտ պատճառներով և իշխանության հասնելուց հետո տաճարականներին վտարել Կիլիկիայից:

Ինչ վերաբերում է նշանավոր ամրոց Լամբրոնի երկու իշխաններին՝ Հեթում III-ին (1151-1218), որը դարձել է վանական, և նրա որդի Կոստանդին I-ին (1180-1250), ապա նրանք Երուսաղեմի Սուրբ Հովհաննես՝ հիվանդախնամների միաբանության «confratres» էին⁴⁵:

1201 թ. տաճարականների միաբանությանը, որը Պաղրաս ամրոցին տիրանալու առիթով արդեն առճակատման մեջ էր Լևոնի հետ⁴⁶, վերջինս առաջարկել է Պաղրաս ամրոցը զիջելու դիմաց ստանձնել իր եղբոր թոռան՝ Ռայմոնդ-Ռուբենի կրթության գործը, որին համարում էր իր ժառանգորդը: Բացի դրանից, հաշտության շուրջ համաձայնության կալացման այդ նույն առաջարկության ժամանակ, իր և իր եղբոր թոռան անունից, թագավորը դիմել է տաճարականների միաբանությանը՝ համաեղբայրության մեջ ընդգրկվելու խնդրանքով, որը միաբանության անդամները մերժել են, որպեսզի իրենց պահանջների օրինականությունը բացասման վտանգի չենթարկվի, ինչին դա կարող էր հանգեցնել⁴⁷:

Սակայն այն միաբանությունը, որի հետ հայոց թագավորներն առանձնահատուկ հարաբերություններ էին պահպանում՝ տևողականների Սուրբ Մարիի միաբանությունն էր: Իրոք որ, Լևոն I-ը՝ Կիլիկյան Հայաստանի առաջին թագավորը, տևողականների միաբանության «confrater» էր, ինչպես ինքն է այդ առիթով 1212 թ. ապրիլին նշել միաբանությանը հղած նվիրատվական հրովարտական. «omnium venerabilibus et religiosis fratribus sancte domus hospitalis teutonicorum [...] de quorum sum confraternitate»⁴⁸: Հավանաբար, նույնը վերաբերում է նաև Հեթում I թագավորի (1226-1269 թթ.) պարագային, որն իր հրո-

⁴⁴ Willelmi Tyrensis chronicon. Éd. R. B. C. Huygens. 2 vol. CCCM, 63-63a; Turnhout. 1986. Livre XX, p. 948-950; Giacomo Bosio. Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di San Giovanni gierrosolimitano. 3 tomes en 2 volumes. Rome. 1594-1604; trad. Histoire des chevaliers de Saint-Jean. 2 vol. Paris. 1629, p. 11-12; L. Alishan. Նշվ. աշխ., էջ 52-53.

⁴⁵ J. Delaville Le Roulx. Inventaire des pièces de Terre sainte de l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem. — "Revue de l'Orient latin". 3. 1895, p. 67, N 281; p. 69, N 284; Cyrille Toumanoff. Les dynasties de la Caucasic chrétienne, de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle. Table généalogiques et chronologiques. Rome. 1990, tableau 56, p. 280.

⁴⁶ Տաճարականների և Կիլիկիայի հայկական թագավորության հարաբերությունների մասին տե՛ս J. Riley-Smith. Նշվ. աշխ., էջ 92-117; M.-A. Chevalier. Quelques aspects de la présence des templiers en Cilicie. — Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ. VII միջազգային գիտաժողովի նյութեր. «20-րդ դարի Ֆրանսիան և հայերը». 20 և 22 սեպտեմբերի 2000 թ., Երևան. 2001, էջ 88-102:

⁴⁷ Innocent III. PL. XLIII, cols. 1005-1006. Որովհետև ըստ Ժ. Ռիլեյ-Սմիթի, Պաղրասին առնչվող իրենց պահանջները Պապի քննությանը ներկայացնելը հանգում էր դրանց օրինականությունը հարցականի ներքո դնելուն (J. Riley-Smith. Նշվ. աշխ., էջ 102):

⁴⁸ V. Langlois. Նշվ. աշխ., էջ 117-120; E. Strehlike. Նշվ. աշխ., էջ 37-39, N 46; K. Forstreuter. Նշվ. աշխ., էջ 234.

վարտակում ճշգրտում է. «Այդ սուրբ կազմակերպության՝ Աստծո կացարանի համար է, որ մենք հայտարարում ենք և ցանկանում այս պահից ի վեր մասնակցել մրանց բոլոր բարեգործություններին», հավաստելով, այսպիսով, միաբանության կազմում գործելու իր ցանկությունը:

Զինվորական միաբանության կազմում որևէ մեկի ընդունելությունն իբրև «confrater» հանգեցնում էր մվիրատվության կամ տարեկան ռենտայի⁴⁹: 1212 թ. և 1236 թ. կազմված մվիրատվական հրովարտակաները մասամբ առնչվում էին հայոց տիրակալների՝ տևտոնական համեղբայրության մեջ մտնելուն:

Գերմանական համալրում ունեցող զինվորական միաբանության հետ այս մերձեցումները, հավանաբար, իրականացվել են մաս գերմանական կայսրերին սիրաշահելու ծածուկ նպատակով, մի հանգամանք, որը բացատրում է մաս հայոց թագավորների՝ տևտոնականների, բայց ոչ թե հիվանդախնամների միաբանության ասպետների համեղբայրության մեջ ընդգրկվելուն առնչվող ընտրությունը, որն օգտվում էր շատ ավելի կարևոր մվիրատվություններից և որի հետ Կիլիկիայի տիրակալները գերազանց փոխհարաբերություններ ունեին և կարող էին ակնկալել վերջինիս անվերապահ աջակցությունը միաժամանակ և՛ մարտի դաշտում, և՛ դիվանագիտական ասպարեզում:

Գերմանացիների Սուրբ Մարիի միաբանությունը, որն, ի տարբերություն այլ միաբանությունների, ուներ ազգային համալրում, թույլատրել է, հետևաբար, մշտական կապ պահպանել գերմանական կայսրերի և հայոց թագավորների միջև: Թե՛ այդ, թե՛ հայ իշխողների հանդեպ ունեցած մրանց անասան հավատարմության շնորհիվ, տևտոնականները կարողացել են օգտվել Կիլիկիայում ռազմավարական որոշակի կարևորություն ունեցող տիրույթների մվիրատվություններից, որոնք մրանց թույլատրում էին, այսպիսով, պաշտպանել այդ երկիրը ներխուժումներից:

Նրանք չեն բավարարվել այդ առաքելության իրականացմամբ և ստանձնել են մաս հայոց թագավորների պաշտպանությունը և՛ պապի մոտ՝ մրանց չարախոսողներից, և՛ ժառանգության շուրջ ծագած վեճերի ընթացքում Անտիոքի իշխաններից, անկախ այն բանից, թե խոսքն ինչին էր վերաբերում՝ Անտիոքի իշխանությանը, թե Կիլիկիայի հայոց թագավորությանը: Միաբանության հանդեպ հայոց թագավորների երախտագիտությունը դրսևորվել է այն բանում, որ մրանցից առաջին երկուսն ընդգրկվել են տևտոնական համեղբայրության մեջ, մի ընտրություն, որն, անկասկած, քաղաքական բնույթ ուներ, բայց վկայում էր մաս այն հարգալից վերաբերմունքի մասին, որն ի հայտ էր գալիս եղբայրների իրականացրած ռազմական և հիվանդանոցային գործունեության հանդեպ:

*Ֆրանսերենից թարգմանեց
ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ*

⁴⁹ A. Demurger. Նշվ. աշխ., էջ 107: